

Medetnična integracija in pravice manjšin – pogled z vidika sociologije prava⁸

Dejan Valentinčič⁹

Povzetek

Medetnični odnosi, upravljanje različnosti in gradnja dovolj homogene družbe so vprašanja, s katerimi se morajo spopadati vse države na svetu. V Evropi in ostalih zahodnih državah je aktualno predvsem vprašanje uspešne integracije priseljencev. Večina držav sicer ima tudi avtohtone manjšine (nekateri pa tudi domorodna ljudstva), a za te velja, da so že uspešno integrirane, grozi jim že asimilacija. Bistveno večje težave so danes in bodo zagotovo tudi v prihodnosti s sodobnimi migranti. Sociologija prava je pomembna znanstvena disciplina, ki s sociološkega vidika preučuje pravno znanost. Njeno področje je zelo široko, zato znotraj te panoge ne najdemo posebne pozornosti namenjene sociološkim analizam pravnih zaščit manjšin. V prispevku se ukvarjamo z vprašanjem, ali bi sociologija prava z analogijo iz širših področij lahko podala relevantne odgovore tudi glede dilem o urejanju pravnega položaja avtohtonih manjšin in priseljencev.

Ključne besede: Priseljenci, avtohtone manjšine, pravni položaj, integracija, medetnični odnosi, sociologija prava.

⁸ Prispevek predstavlja prve izseke iz osnov doktorske disertacije, ki jo avtor pripravlja pod mentorstvom prof. dr. Nikolaia Genova.

⁹ Magister prava, asistent za ustavno pravo in človekove pravice na FUDŠ. Kontakt: dejan.valenticic@fuds.si.

Abstract

The interethnic relations, the management of the diversity and the building of the homogeneous society are the issues that all the states of the world have to deal with. A successful integration of the immigrants is a very relevant question nowadays in the Europe and in all of the western countries. Most countries have the autochthonous minorities (and some of them also the indigenous people) that are already mostly integrated and are threatened with the assimilation. Today and certainly also in the future the main question will be the integration of immigrants. The sociology of law is an important scientific discipline which is dealing with the law from the sociological aspect. It has very broad research field and that is why there has not been any special attention given to the sociological analysis of the legal protection of the minorities. In this article we are dealing with the question if the sociology of law combined with the analogy of broader fields could give any relevant answers to the dilemmas about the regulation of the legal protection of minorities and immigrants.

Keywords: Immigrants, autochthonous minorities, legal protection, integration, interethnic relations, the sociology of law.

Uvod

V Sloveniji približno petino populacije predstavlja prebivalstvo neslovenskega etničnega izvora. Čeprav madžarska, italijanska in romska skupnost predstavljajo le slabo desetino tega deleža se je Republika Slovenija ob osamosvojitvi odločila, da jim in le njim podeli poimensko ustavno priznanje in posebne kolektivne pravice. To vzbuja nezadovoljstvo pri prebivalstvu (oz. delu prebivalstva), ki izvirajo iz

ostalih republik bivše Jugoslavije. Le-ti namreč predstavljajo bistveno višji delež prebivalstva Slovenije, a jim posebne pravice niso dodeljene, saj ne izpolnjujejo kriterija avtohtonosti.

V Sloveniji ima vprašanje manjšinskih pravic drugačne in širše dimenzije kot v ostalih državah. Ključna politična zahteva manjšinskih narodnih skupnosti iz drugih republik nekdanje Jugoslavije je ustavno priznanje njihovega manjšinskega statusa ter podelitev kolektivnih manjšinskih pravic (predvsem zagotovljeni poslanski sedeži, pa tudi pravice s področja šolstva, kulture, medijev in jezika).

Združenja narodov in narodnosti nekdanje Jugoslavije v Sloveniji so od osamosvojitve do danes na pristojne organe Republike Slovenije naslovile že številne zahteve, da hočejo posebno ustavno priznanje ter posebne kolektivne manjšinske pravice, podobno kot jih v Sloveniji uživata madžarska in italijanska narodna skupnost. V Sloveniji deluje kopica društev pripadnikov narodov nekdanje Jugoslavije, ki so organizirana po narodnostnem ključu. Društva so nato po narodnostnem ključu povezana tudi v zveze društev. Vse zveze pa so nato povezane v Zvezo zvez kulturnih društev konstitutivnih narodov in narodnosti nekdanje SFRJ v Sloveniji EXYUMAK. Nekatero pobudo so pripravile posamične etnične zveze, nekatere zveze društev skupaj. Uradno zahtevo Republiki Sloveniji po priznanju srbske etnične manjšine je pred časom napovedala tudi Republika Srbija. Zveza srbske diaspore Slovenije je avgusta 2013 zaradi te tematike pripravila tudi protest pred kulturnim ministrstvom, srbskim veleposlaništvom in ljubljansko mestno hišo. Najbolj odmevna pobuda je bila 14. oktobra 2003, ko je takratna Koordinacija konstitutivnih narodov in narodnosti v Republiki Sloveniji na celodnevni okrogli mizi Evropske komisije proti rasizmu in nestrpnosti (ECRI) v Ljubljani pripravila poseben skupni tekst poimenovan Javna

pobuda, kjer so zahtevali nominalno poimensko uvrstitev vseh narodov v ustavo ter posebne kolektivne manjšinske pravice.

Za druge države to ni tako značilno, v Sloveniji pa je to v ospredju pred vsemi ostalimi zahtevami. Razloge za to lahko delno najdemo v sistemu manjšinskih pravic, ki jih Slovenija podeljuje madžarski in italijanski narodni skupnosti, kar pri ostalih skupnostih vzbuja občutek neenakopravnosti, delno pa ker so te skupnosti v slovensko družbo že dobro integrirane in si želijo ohranjati identiteto na višjem nivoju.

V tem delu se z definicijo, kaj je to sploh manjšina ter kriteriji za pripadnost manjšini ne ukvarjamo, saj bi to preseglo namen tega dela, ki je po dolžini omejeno. Omenimo le, da splošno sprejete definicije manjšine ni. Enako velja tudi za kriterije uvrščanja v manjšino. Omenimo le, da se kriteriji običajno delijo na subjektivni kriterij (občutek pripadnosti) in objektivne kriterije (npr. številčna podrejenost, nedominanten položaj, državljanstvo ...) (Capotorti 1979, str. 6).

Tudi slovenski model svoje definicije nima, a iz značilnosti družbenih skupin, ki jim je bil status manjšin dodeljen, gre razbrati, da gre za populacije z naslednjimi značilnostmi (Medvešček in Hafner-Fink v: Komac in Medvešček (ur) 2005, str. 13):

- Prepoznavna jezikovna in kulturna različnost od večinskega naroda,
- Strnjen in omejen poselitveni prostor,
- Dolgotrajno in permanentno bivanje na zgodovinskem poselitvenem prostoru,
- Državljanstvo Republike Slovenije,
- Želja in hotenje po ohranitvi podedovanih jezikovnih in kulturnih značilnosti

- Želja in hotenje pripadnikov po posedovanju statusa manjšine.

Kakšen model podeljevanja manjšinskih pravic je najustreznejši, pa ni vprašanje, ki se poraja le v Sloveniji, ampak je to globalna dilema. Enako velja tudi za način integracije priseljencev in njihovih potomcev v družbe gostiteljice. V tem delu nas zanima predvsem pogled sociologije prava na ta vprašanja. Gre za disciplino, ki se ukvarja z bistveno širšimi vprašanji, a nas zanima, ali bi se preko analogije dalo iz tega pridobiti relevantne koncepte tudi za vprašanja integracije in varstva manjšinskega prebivalstva. Ob tem zajemamo tako področje individualnih pravic (podeljevanje delovnih dovoljenj, azila, statusa begunca, dovoljenj za bivanje, pravice do združitve družine, podeljevanja državljanstev; kar so izjemno aktualna vprašanja migracijske politike vseh razvitih držav) kot kolektivnih manjšinskih pravic (ustavno priznanje, zagotovljena mesta v izvoljenih organih, pravica do učenja maternega jezika, pravica do ohranjanja kulture ...; kar so aktualna vprašanja v vseh državah glede avtohtonih manjšin, v nekaterih državah, med njimi tudi Sloveniji, pa tudi glede pravic novejših priseljencev in njihovih potomcev).

Sociologijo prava je kot sociološko poddisciplino nemogoče popolnoma ločiti od ostalih socioloških poddisciplin, zato se bodo v delu koncepti sociologije prava prepletali z ostalimi sociološkimi poddisciplinami in občo sociologijo.

Seminarska naloga poskuša odgovoriti na sledeče **raziskovalno vprašanje**: *»Ali nam sociologija prava lahko ponudi kakšne relevantne koncepte glede upravljanja z medetničnimi odnosi, integracijo manjšinskega prebivalstva in podeljevanja manjšinskih pravic?«*

V prispevku so uporabljene različne raziskovalne metode: opis, analizo in interpretacijo primarnih in sekundarnih virov, primerjalno metodo, metodo kompilacije in sintetično metodo.

Slovenski model varstva manjšin

Slovenija se je osamosvojila s Temeljno ustavno listino o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije (Ur.l. RS št. 1/1991), kjer je že v prvem stavku poleg volje slovenskega naroda navedena tudi volja »prebivalcev Republike Slovenije«, kar se, glede na to, da se slovenski narod omenja posebej, jasno nanaša na prebivalce drugih narodnosti. Temeljna listina nadalje v 3. členu določa »Republika Slovenija zagotavlja varstvo človekovih pravic in temeljnih svoboščin vsem osebam na ozemlju Republike Slovenije, ne glede na njihovo narodno pripadnost, brez sleherne diskriminacije, skladno z ustavo Republike Slovenije in z veljavnimi mednarodnimi pogodbami. Italijanski in madžarski narodni skupnosti v Republiki Sloveniji in njunim pripadnikom so zagotovljene vse pravice iz ustave Republike Slovenije in veljavnih mednarodnih pogodb« (Ur.l. RS, št. 1/1991).

V Temeljni listini so bile posebne manjšinske pravice torej napovedane le za madžarsko in italijansko narodno skupnost ter deloma romsko skupnost, ne pa tudi za druge na slovenskem ozemlju živeče manjšinske narodne skupnosti.

Že prej, v času priprav na osamosvojitve je skupščina sprejela Izjavo o dobrih namenih (Ur. l. RS, št. 44/1990), kjer pripadnikom narodov nekdanje Jugoslavije ni bil obljubljen poseben položaj, zagotovljeno pa jim je bilo, da se jim položaj, ki so ga imeli Jugoslaviji ne bo poslabšal. Ker glede tega ni bilo pripomb je bilo to očitno ocenjeno kot ustrezno.

Neslovensko etnično prebivalstvo v Socialistični Republiki Sloveniji so v času osamosvajanja predstavljali v največjem številu pripadniki drugih narodov takratne Jugoslavije, ki so se iz ekonomskih razlogov na ozemlje Slovenije priseljevali v preteklih desetletjih. Poleg njih so na ozemlju Slovenije živeli tudi pripadniki tradicionalnih narodnih skupnosti, katerih avtohtono naseljitveno ozemlje je segalo tudi na ozemlje Slovenije (Madžari, Italijani, Nemci, deloma tudi Srbi in Hrvati). Poleg njih so na tem ozemlju živeli tudi Romi, v minimalnem številu pa še pripadniki več drugih narodov.

Tabela 1: Narodnostna sestava Slovenije po popisu leta 1991:

	ŠTEVILO PREBIVALCEV	DELEŽ PREBIVALSTVA (%)
SKUPAJ	1913355	100
Narodno opredeljeni	1845022	96,43
Slovinci	1689657	88,31
Italijani	2959	0,15
Madžari	8000	0,42
Romi	2259	0,12
Albanci	3534	0,18
Avstrijci	126	0,01
Bolgari	168	0,01
Bošnjaki	/	/
Čehi	315	0,02
Črnogorci	4339	0,23
Grki	21	0,00
Hrvati	52876	2,76
Judje	37	0,00
Makedonci	4371	0,23

Muslimani	26577	1,39
Nemci	298	0,02
Poljaki	196	0,01
Romuni	115	0,01
Rusi	167	0,01
Rusini	57	0,00
Slovaki	139	0,01
Srbi	47401	2,48
Turki	142	0,01
Ukrajinci	210	0,01
Vlahi	37	0,00
Drugi	1021	0,05
NARODNO NEOPREDELJENI	25978	1,36
Opredelili so se kot Jugoslovani	12075	0,63
Opredelili so se kot Bosanci	/	/
Regionalno opredeljeni	5187	0,27
Drugi	8716	0,46
Niso želeli odgovoriti	/	/
Neznano	42355	2,21

Vir: Statistični urad RS

Programske določbe Temeljne listine je kasneje ohranila tudi Ustava Republike Slovenije (Ur. l. RS št. 33/1991). Ustavodajalec (skupščina) se je ob nastanku samostojne države odločil za različen sistem varstva različnih skupin prebivalstva neslovenskega etničnega izvora. Ohranil se je zelo visok nivo kolektivnega varstva madžarske in italijanske narodne

skupnosti, ki so jim bile posebne pravice zagotovljene v 64. členu ustave¹⁰. Slovenija tema narodnima skupnostma daje zelo visok nivo kolektivnih manjšinskih pravic, ki je nato natančneje opredeljen še v številnih, preko osemdeset drugih zakonov in podzakonskih predpisih (trenutno pa je v pripravi še poseben krovni zakon, ki bi urejal položaj italijanske in madžarske narodne skupnosti). Da Slovenija tema narodnima skupnostma daje visok nivo manjšinskega varstva še dodatno velja zaradi dejstva, ker sistem varovanja madžarske in italijanske narodne skupnosti zajema vse prebivalce narodnostno mešanega ozemlja in ne le pripadnikov narodnih skupnosti – npr. obvezni dvojezični osebni dokumenti tako za pripadnike manjšinskega kot večinskega prebivalstva, obvezno učenje jezika manjšine tudi za pripadnike večinskega naroda, obvezna uporaba narodnih simbolov narodnih skupnosti; poleg dvojezičnega poslovanja upravnih in sodnih organov ter javnih in zasebnih uradov ter ustanov, dvojezične

¹⁰ Na teritoriju, kjer sta poseljeni madžarska in italijanska narodna skupnost sta manjšini namreč nekoč predstavljali celo večino prebivalstva in nikakor ni bilo samoumevno, da sta ti območji pripadli Jugoslaviji, Prekmurje pa še prej Kraljevini SHS. Pomemben razlog je verjetno bil tudi ta, da so bili v času vnosa teh določil v novo slovensko republiško ustavo z Italijo ravno v fazi sprejemanja Osimski sporazumi (sprejeti 1975), v Avstriji pa so ravno sprejemali Zakon o narodnih skupnostih (sprejet leta 1976). Jugoslavija in Slovenija kot njen del je torej morala pokazati širokogrudnost, da bi nato lahko zahtevala recipročnost od sosednjih držav. Poleg tega so glede manjšinskih pravic na Jugoslavijo zagotovo pritiskale zahodne države in Jugoslavija jih je zaradi odvisnosti od zahodne ekonomske pomoči ni mogla ignorirati. Deloma pa je bil razlog brez dvoma tudi ta, da so na slovenskem ozemlju ostali skorajda izključno komunistični ideologiji zvesti pripadniki predvsem italijanske manjšine in jih je režim štel za lojalne. Ob procesu osamosvajanja je bila takšna ureditev očitno splošno sprejeta kot primerna, poleg tega pa bi zmanjševanje že obstoječih pravic zagotovo povzročilo zelo negativne reakcije mednarodne skupnosti in lahko celo ogrozilo osamosvojitve, zato je Slovenija enak sistem manjšinskega varstva ohranila tudi naprej.

toponomastike in javnih obvestil. Poleg tega je v Sloveniji v veljavi tudi t.i. manjšinski veto - zakoni, drugi predpisi in splošni akti, ki zadevajo uresničevanje v Ustavi določenih pravic in položaja zgolj narodnih skupnosti, ne morejo biti sprejeti brez soglasja predstavnikov narodnih skupnosti. Slovenija torej uveljavlja pozitiven koncept varstva manjšin, ki predvideva obveznost in odgovornost celotne družbe ter zlasti državnih organov za uresničevanje in ustvarjanje pogojev za uresničevanje manjšinskih pravic. Takšen pristop je skoraj unikaten, zelo redke države razumejo manjšinske pravice tako široko.

Posebne pravice, a ne na enako visokem nivoju so bile v 65. členu ustave zagotovljene tudi romski skupnosti. V tem členu ustave je tudi določeno, da romsko problematiko ureja poseben zakon. Ta je bil nato dejansko sprejet leta 2007 (Zakon o romski skupnosti v Republiki Sloveniji, Ur. l. RS, št. 33/2007). Slovenija je s tem postala edina država na svetu, kjer vprašanja romske skupnosti ureja tudi poseben področni zakon. Ta Rome deli na avtohtone in neavtohtone. Podeljene so jim posebne manjšinske pravice, a ne na enakem nivoju kot Italijanom in Madžarom. Trdimo lahko, da so trenutno Romi socialno najbolj izključen del slovenske družbe. Država si že od svojega nastanka neuspešno prizadeva, kako to spremeniti.

Ostale narodne manjšine poimensko niso navedene, posebej relevantni členi v ustavi zanje pa so 61. člen, ki zagotavlja svobodno izražanje pripadnosti k svojemu narodu ali narodni skupnosti, gojenje in izražanje svoje kulture in uporabo svojega jezika in pisave; 62. člen, ki še posebej zagotavlja, da ima vsakdo pravico, da pri uresničevanju svojih pravic in dolžnosti ter v postopkih pred državnimi in drugimi organi, ki opravljajo javno službo, uporablja svoj jezik in pisavo na način, ki ga določi zakon ter 63. člen, ki kot protiustavno prepoveduje vsakršno spodbujanje k narodni, rasni, verski ali drugi neenakopravnosti ter razpihovanje

narodnega, rasnega, verskega ali drugega sovraštva in nestrpnosti ter spodbujanje k nasilju in vojni; vsi v zvezi s prvim stavkom prvega odstavka 5. člena ustave, ki zagotavlja, da država varuje človekove pravice in temeljne svoboščine na svojem ozemlju ter 14. členom, ki prepoveduje vsakršno diskriminacijo.

Čeprav druge narodne manjšine poleg Madžarov, Italijanov in Romov niso poimensko navedene ne moremo trditi, da jih država sploh ne priznava. Glede statusa in položaja pripadnikov narodov nekdanje Jugoslavije sicer ni bil sprejet poseben zakon, a ostala relevantna zakonodaja omogoča financiranje njihovih kulturnih dejavnosti (v lanskem letu so zadevna društva prejela približno 270.000 evrov), soudeležbo države pri prostovoljnem učenju njihovih maternih jezikov in kultur, v proceduri je tudi predlog, da bi pouk maternega jezika lahko uveljavljali kot izbirni predmet. V šolah se novo priseljenim učencem nudi tudi učiteljice, ki obvladajo njihov jezik za lažjo integracijo teh otrok. To je v primerjavi z ostalimi evropskimi državami nadpovprečna skrb. Nedvomno pa bistveno manjša kot za madžarsko in italijansko manjšino (Kržišnik Bukić, 2008).

Omeniti pa velja še nekaj drugih, številčno izredno majhnih, a avtohtonih etničnih skupnosti, ki so ob osamosvojitvi živeli in še danes živijo v Sloveniji: omenimo predvsem nemško (ki je sestavljena iz dveh skupin – kočevskih Nemcev oz. Kočevarjev ter Nemcev oz. Staroavstrijcev, za katere se je v teku sprejemanja ustave debatiralo o možnosti, da bi se jih vključilo vanjo) ter Jude. Dodajmo še, da so v določenih segmentih na slovenskem avtohtoni tudi Hrvati in Srbi. Srbi so se na ozemlju Slovenije v večjem številu pojavili okoli leta 1530, ko so v begu pred Turki naselili Belo krajino, hrvaško prisotnost pa lahko zaznamo na obmejnem pasu v Beli krajini in Primorju, kamor so se skozi stoletja doseljevali s sosedskega prostora. Zatorej je relevantno razmišljanje, ali je slovenska

skupščina, ki pri oblikovanju modela manjšinskega varstva zagotovo ni upoštevala kriterija številčnosti narodnih skupnosti, ampak je prednost dala drugim kriterijem, res manjšinsko varstvo utemeljila zgolj na načelu avtohtonosti. Glede na zgoraj navedeno lahko trdimo, da temu ni bilo čisto tako, saj so tudi nekatere avtohtone skupnosti ostale brez zaščite. Menimo, da sta bila pomembna kriterija tudi kontinuiteto manjšinskega varstva iz Socialistične Republike Slovenije ter kriterij strnjene poselitve in kulturne prepoznanosti v okolju.

Do danes se je etnična struktura slovenske družbe že nekoliko spremenila. Popis leta 2011 je bil zaradi varčevanja le registrski in podatkov o narodnosti sestavi ne vsebuje. Zadnji popis, kjer so bili ti podatki zbrani je iz leta 2002. Rezultati so bili naslednji:

Tabela 2: Narodnostna sestava prebivalstva po popisu leta 2002:

	ŠTEVILO PREBIVALCEV	DELEŽ PREBIVALSTVA (%)
SKUPAJ	1964036	100
Narodno opredeljeni	1766982	89,97
Slovenci	1631363	83,06
Italijani	2258	0,11
Madžari	6243	0,32
Romi	3246	0,17
Albanci	6156	0,31
Avstrijci	181	0,01
Bolgari	138	0,01
Bošnjaki	21542	1,10
Čehi	273	0,01
Črnogorci	2667	0,14
Grki	54	0,00

Hrvati	35642	1,81
Judje	28	0,00
Makedonci	3972	0,20
Muslimani	10467	0,53
Nemci	499	0,03
Poljaki	140	0,01
Romuni	122	0,01
Rusi	451	0,02
Rusini	40	0,00
Slovaki	216	0,01
Srbi	38964	1,98
Turki	259	0,01
Ukrajinci	470	0,02
Vlahi	13	0,00
Drugi	1548	0,08
NARODNO NEOPREDELJENI	22141	1,13
Opredelili so se kot Jugoslovani	527	0,03
Opredelili so se kot Bosanci	8062	0,41
Regionalno opredeljeni	1467	0,07
Drugi	12085	0,62
Niso želeli odgovoriti	48588	2,47
Neznano	126325	6,43

Vir: Statistični urad RS

Pri popisu iz leta 2002 lahko opazimo, da je delež in število prebivalstva, ki se narodnostno opredeljuje za Slovence padel (a ne toliko kot bi pričakovali). Padlo je število obeh ustavno priznanih manjšin, Madžarov

in Italijanov, število Romov pa se je povečalo (predvideva se, da je dejansko število Romov v Sloveniji je precej višje). Preseneča precejšen padec števila Hrvatov in Srbov. Tudi število Črnogorcev in Makedoncev se je zmanjšalo, povečalo pa se je število Albancev. Nekoliko popisne zmede je pri priseljencih muslimanske veroizpovedi iz Bosne. Na popisu 1991 so se večinsko opredelili kot Muslimani, na popisu leta 2002 pa sta bila dodatno uvedena še pojma Bošnjak in Bosanec. Število teh, ki so se opredelili kot Muslimani se je sicer zmanjšalo, a če seštejemo vse tri kategorije se je njihovo število precej povečalo. Nezanemarljivo je tudi število teh, ki se niso želeli opredeliti ter teh, ki leta 2002 niso želeli odgovoriti. Splošno je razširjeno predvidevanje, da je pri popisu iz leta 2002 8,9 % prebivalstva, ki se ni želelo opredeliti ali podatki zanje niso znani večinoma narodnostno pripada narodom nekdanje Jugoslavije. Težko je z gotovostjo podati razloge, zakaj je temu tako. Deloma se mogoče niso želeli izpostaviti, tudi iz strahu pred diskriminacijo, deloma se prebivalci muslimanske veroizpovedi iz Bosne niso vedeli kako opredeliti, deloma pa je to mogoče tudi posledica želje po čim večji integraciji v Slovenijo, ki jo štejejo za svojo domovino ter so se od osamosvojitve do leta 2002 njihove identifikacije že začele spreminjati in so jih še oblikovali.

Ta trend je le še okrepil zahteve pripadnikov narodov nekdanje Jugoslavije, da tudi njim pripada drugačen manjšinski status.

Ob koncu dodajmo še, da je Slovenija ratificirala oba najpomembnejša dokumenta Sveta Evrope, ki ščitita pravice manjšin: Okvirno konvencijo SE za zaščito manjšin (leta 1998) in Evropsko listino o regionalnih in manjšinskih pravicah (leta 2000). Oba dokumenta prepuščata državam podpisnicam diskrecijsko pravico do opredelitve manjšin, ki naj spadajo v okvir manjšinske zaščite, ki izhaja iz teh dokumentov. Slovenija je ob deponiranju Evropske listine generalnemu sekretarju Sveta Evrope

sporočila, da sta na ozemlju Slovenije regionalna oz. manjšinska jezika italijanščina in madžarščina ter da se bodo določbe od prvega do četrtega odstavka 7. člena smiselno uporabljale tudi za romski jezik. Svetovalni odbor, ki skrbi za nadzor nad implementacijo nad Okvirno konvencijo je Slovenijo že večkrat opomnil, tako na neustrezno/preozko pojmovanje upravičencev do varstva manjšin, kot na neustrezno/pomanjkljivo opredelitev avtohtonosti. Pripomnimo še, da je Delovna skupina za manjšine pri OZN Slovenijo leta 2001 uvrstila v skupino držav, ki zastopajo stališče, da manjšine v dani državi obstajajo le, če jih ta opredeli s svojim zakonom.

Opozorimo še na dejstvo, da je državni zbor leta 2011 soglasno sprejel Deklaracijo Republike Slovenije o položaju narodnih skupnosti pripadnikov narodov nekdanje SFRJ v Republiki Sloveniji (DePNNS, Ur.l. RS, št. 7/2011), v kateri je bila podana zelo močna politična opredelitev. V 3. členu deklaracije je navedena tudi utemeljitev za zdajšnjo ureditev: *»Pripadniki navedenih narodnih skupnosti [Albanci, Bošnjaki, Črnogorci, Hrvati, Makedonci in Srbi - 2. točka Deklaracije] uživajo vse individualne pravice, ki so za državljanke in državljane določene v Ustavi, posebej pa imajo pravico do lastnega narodnostnega samopoimenovanja in samoorganiziranja na narodnostni podlagi, s čimer lahko uživajo in razvijajo kulturo svojega naroda, negujejo svoj jezik in pisavo, ohranjajo svojo zgodovino, si prizadevajo za organizirano prisotnost v javnosti ter v sodelovanju s pripadniki večinskega naroda in drugih narodnih skupnosti prispevajo k multikulturalnosti Slovenije. Republika Slovenija ne le priznava, temveč takšno dejavnost tudi spodbuja, hkrati pa si bo prizadevala za uveljavitev pravnih okvirov, ki bi zagotovili materialne in druge oblike podpore njihovemu delovanju«.*

Za tem je vlada Republike Slovenije maja 2011 sprejela tudi Sklep o ustanovitvi, sestavi, organizaciji in nalogah Sveta Vlade Republike

Slovenije za vprašanja narodnih skupnosti pripadnikov narodov nekdanje SFRJ v Sloveniji.

Teorija medetnične integracije

Integracija velja za sredinsko pot med asimilacijo, kjer so se pripadniki manjšin prisiljeni popolnoma stopiti v večinsko družbo in ne morejo ohraniti (nobenih) svojih značilnosti ter multikuluralizmom, ki ga razumemo kot stanje, kjer se manjšinam ni potrebno popolnoma nič prilagoditi večinski družbi, ampak še naprej živijo svoje ločeno življenje. Na tem mestu zgolj na kratko povzemamo koncepte nekaterih teoretikov in raziskovalcev, ki bodo sicer v doktorski nalogi obširneje predstavljene, primerjane, problematizirane in bo iz njih izpeljan lasten jasen koncept, ki bo služil kot osnova za izvedbo empirične raziskave.

Genov (2008, str 27-28) medetnično integracijo opredeljuje kot širjenje in utrjevanje idej in politik vrednot, norm in vedenjskih vzorcev med etničnimi skupnostmi v večetničnih družbah. Istočasno pa koncept integracije po njegovem utira pot spoštovanju in varstvu različnosti etničnih skupnosti. Genov pravi, da je splošno vprašanje integracije v raziskovalni literaturi večinoma obravnavano kot spopad identitet ali spopad za oblast nad naravnimi viri (to drugo velja predvsem pri avtohtonih manjšinah) (Ibid, str 28). Kot nujne pogoje za uspešno integracijo Genov (2007, str 97-98) ocenjuje enakost na štirih nivojih:

- Ekonomskih priložnosti za vse etnične skupine (dostop do služb, posebej visoko kvalificiranih in enaka možnost zasebne podjetniške iniciative),

- Pravic in možnosti za politično udeležbo (enaka zakonodaja v izvajanju aktivne in pasivne volilne pravice in enaka možnost za ljudi iz različnih narodnosti za zasedanje mest v institucijah),
- Udeležbe v kulturno življenje (potrebno znanje skupnega jezika in deljenja skupnih kulturnih institucij),

Vrednostno-normativne identifikacije z družbo (to je možno ko delijo tradicije, razumevanje skupnih izzivov in skupno prihodnost).

Bös (v Genov 2004, str 228) integracijo opredeljuje le kot prvo od štirih stopenj asimilacije. Po njegovem integracija pomeni družbeno-strukturno stopnjo asimilacije, kateri sledi akulturacija, ki je kulturni nivo asimilacije, tej identifikacija, ki je psihološki nivo, četrta stopnja asimilacije pa je amalgacija, to so mešani zakoni in posledično tudi biološka združitev. Nadalje trdi, da sta asimilacija in multikulturalizem dva ekstremna koncepta družbe, asimilacija, ki teži k družbi kot monolitnem bloku, multikulturalizem pa k družbi sestavljeni iz popolnoma ločenih subdružb. Oba koncepta ocenjuje kot zgrešena in trdi, da je dejanski pojav, v katerem se nahajajo vse sodobne družbe neoasimilacija, to je, da si posamezne skupnosti v družbi postajajo vse bolj podobne. Meni, da je v sodobni kompleksni družbi koncepta asimilacije in multikulturalizma skorajda nemogoče razločiti. To je po njegovem obojestranski proces, ki spreminja članstvo tako v večini kot manjšini. Iz enega modela heterogenosti se prehaja v drug model heterogenosti (Bös v Genov 2004, str 240). Bös terminološko integracijo opredeljuje kot strukturno asimilacijo in jo loči od akulturacije, ki jo opredeljuje kot kulturno asimilacijo (Ibid, str 227).

V doktorski nalogi bomo obema konceptoma pritrdili. Strinjamo se z Genovovim opisom vsebine medetnične integracije. Kot relevantno jemljemo tudi Genovovo teorijo, da je za uspešno integracijo potrebna

enakost na štirih nivojih (ekonomske priložnosti, možnost politične udeležbe, udeležba v kulturnem življenju in vrednostno-normativne identifikacije z družbo). Pritrjujemo Bösovemu izhodišču, da sta asimilacija in multikulturalizem dva ekstremna koncepta družbe, asimilacija, ki teži k družbi kot monolitnem bloku, multikulturalizem pa k družbi sestavljeni iz popolnoma ločenih subdružb, integracija pa predstavlja vmesno pot.

Med slovenskimi raziskovalci velja kot zanimivo omeniti Beštovo, ki (v Komac 2007, str 108) integracijo opredeljuje kot vmesno možnost med (prisilno) asimilacijo, po kateri asimiliranci ne ohranijo nobene svoje značilnosti več in ekstremnim multikulturalizmom, pri katerem so samozadostne skupnosti povsem ločene od preostalega prebivalstva. Integracija je zato po njenem vključevanje in sprejemanje priseljencev v družbo ter prilagajanje obstoječih družbenih struktur novim situacijam, ki so posledica migracij. Integracija mora biti večsmeren proces, ki zahteva medsebojno prilagajanje priseljencev in sprejemne družbe. Priseljenci v tem procesu sprejmejo nekatera pravila in norme, ki veljajo v novi družbi, večinska kultura pa mora odpreti svoje institucije, jih prilagoditi novi situaciji in zagotoviti priseljencem enake možnosti za sodelovanje v njih, kot jih imajo preostali prebivalci. Proces integracije naj bi privedel do tega, da bi družbeni sistem (tudi) po vključitvi posameznikov ali skupin deloval kot povezan in notranje koheziven sistem, ki pa je v kulturnem pogledu heterogen in v katerem imajo posamezniki in skupine enake možnosti ne glede na svojo etnično in kulturno pripadnost (Ibid).

Sprejemamo Beštrove predpostavke, da priseljenci v procesu integracije sprejmejo nekatera pravila in norme, ki veljajo v novi družbi, večinska kultura pa mora odpreti svoje institucije, jih prilagoditi novi situaciji in zagotoviti priseljencem enake možnosti za sodelovanje v njih, kot jih

imajo preostali prebivalci. Cilj je, da sistem še naprej deluje kot notranje povezan in imamo vsi posamezniki in skupine enake možnosti.

Dekleva in Razpotnik (2002, str 24) navajata »»Z integracijo mislimo na povezovalne procese migrantov z imigrantskim okoljem v skupno celoto, na različnih nivojih življenja, z njihovim prilagajanjem kodom, pravilom in pričakovanjem imigrantskega okolja«. Ob tem v primerjavi z asimilacijo dodajata: »Če kot pripadniki večinske družbe zahtevamo asimilacijo priseljencev, torej da naj ti sprejmejo naše kulturne standarde in se nam prilagodijo, potem v ozadju zagovarjamo stališče, da je kultura etničnih manjšin manjvredna v odnosu do večinske, da je za življenje v dotični družbi manj uporabna, manj primerna ali ogrožajoča.« (Ibid, str 49).

Pritrjujemo tudi Deklevi in Razpotnikovi, da je cilj integracije skupna celota na različnih nivojih življenja. Ob tem dodajamo, da se delno strinjamo z njima, da zagovarjanje asimilacije pomeni, da kulture manjšin smatramo za manjvredne v primerjavi z večinsko, a vendarle zagovarjamo stališče, da je to vprašanje bistveno bolj kompleksno in bo razdelano v teoretičnem poglavju doktorske naloge.

Integracijo definiramo kot vključitev priseljencev in njihovih potomcev v večinsko družbo na takšen način, da še vedno ohranijo svojo identiteto, v kolikor sami to želijo (v nasprotnem primeru bi to pomenilo segregacijo). Za uspešno integracijo pa so se priseljenci in njihovi potomci pripravljeni odpovedati delu svoje identitete ter sprejeti del identitete večinskega prebivalstva v zameno za to, da so sprejeti kot enakopraven del družbe. Integracija je vseživljenjski in dvosmeren proces, tudi večinsko prebivalstvo ne more ostati nedotaknjeno, prisiljeno je sprejeti del kulture priseljenjskih etničnih skupin.

Ključno vprašanje je, kako globoka mora ta obojestranska akulturacija¹¹ biti, da lahko integracijo ocenimo kot uspešno ter družbo kot enotno delujočo. Ker ne moremo izpeljati enotnega modela za vse družbe, je potrebno postaviti poseben koncept, ki ga bomo aplicirali na slovenski družbi.

Kot najbolj naravno, logično in obojestransko sprejemljivo mejo postavljamo sledečo: priseljenci in njihovi potomci se morajo toliko prilagoditi, da spoštujejo državno ureditev in pravni red države gostiteljice oz. nove domovine, da Slovenijo sprejemajo kot svojo domovino in državo spoštujejo, da se naučijo jezika večinskega prebivalstva ter da se dovolj seznanijo z njihovo kulturo, da jo v dovoljšnji meri razumejo za normalno funkcioniranje v novem okolju.

Večinsko prebivalstvo pa se mora manjšinskemu prilagoditi vsaj toliko, da neslovensko prebivalstvo dojema kot enakopravno in ga ne diskriminira. Spoštovati mora njihove človekove pravice in temeljne svoboščine, ki so standard v moderni demokratični, pravni in socialni državi ter spoštovati njihovo identiteto in jim jo omogoča ohranjati vse do takih razsežnosti, ki še omogočajo normalno in enotno delovanje družbe.

V Sloveniji opazamo prepletanje različnih vidikov prepletanja kulturnega sožitja večinskega in manjšinskega prebivalstva. Od priseljencev se jasno pričakuje, da se naučijo slovenskega jezika, del prebivalstva tudi z nenaklonjenostjo sprejema javno izpostavljanje njihovih kultur. Opažamo pa tudi, da so umetnikom pripadnikom manjšinskih kultur široko odprta vrata pri umetniškem ustvarjanju in so tudi prejemniki

¹¹ Kot ena od začetnih stopenj integracije.

Akulturacija je proces prilagajanja posameznikov kulturi družbe, v katero so se priselili.

najvišjih kulturnih nagrad, da obstajajo tudi kulturne skupine, ki jih sestavljajo slovenski umetniki, a pri ustvarjanju črpajo iz kulturnih temeljev drugih narodov nekdanje Jugoslavije (npr. glasbena skupina Zaklonišče prepeva iz Nove Gorice svoje avtorske skladbe ustvarja v srbskem jeziku), da politična stranka Socialnih demokratov na svoje prireditve vabi folklorne skupine iz območja nekdanje Jugoslavije, da tam nastopajo, da imajo etnična društva priseljencev in njihovih potomcev tudi številne mlade člane, ki so etnično Slovenci ... Glede na takšne različne pojave, se nam torej zastavlja vprašanje, kakšna je dejanska integracije priseljencev in njihovih potomcev v slovensko družbo?

Koncept integracije bo zelo podrobno razdelal v doktorski disertaciji, v tem delu le grobo povzemamo kaj pojem sploh pomeni in zajema, saj širša obravnava zaradi omejenega prostora ni mogoča. V tem delu nas zanima predvsem povezava med uspešnostjo integracije manjšinskega prebivalstva in njihovim pravnim statusom. Prevladujoča ureditev je, da posebne kolektivne manjšinske pravice pripadajo avtohtonim manjšinam, ki so strnjeno in omejeno naseljene, priseljenci in njihovi potomci pa lahko uživajo le individualne pravice (ki v bistvu niso posebne manjšinske pravice, ampak gre za obče človekove pravice). Prevladujoče je prepričanje, da so tradicionalne manjšine že dobro integrirane in potrebujejo posebne kolektivne manjšinske pravice, da se ne bi asimilirale. Za novodobne manjšine pa naj bi veljajo, da jim asimilacija ne grozi, saj je težava že njihova uspešna integracija, zato zadostujejo individualne pravice, ki bi spodbujale njihovo integracijo. A obstajajo tudi drugačni pogledi.¹² Takšen drugačen pogled prevladuje tudi med

¹² Kot zanimivost navedimo, da so po drugi svetovni vojni v italijanski ustavodajni skupščini zagovarjali stališče, da pride varstvo manjšin v poštev samo za manjšine, ki še niso integrirane. Za Slovence Videmske pokrajine so dokazovali, da so povsem integrirani, saj so na plebiscitu leta 1866 vsi glasovali za Italijo in v prvi svetovni vojni je bil alpski bataljon Val Natisone edina enota, ki ni imela nobenega dezertarja. Zato so jim odrekli

pripadniki narodov nekdanje Jugoslavije v Sloveniji, ki odločno in kategorično zahtevajo kolektivne manjšinske pravice. To je brez dvoma njihova osrednja programska točka vse od osamosvojitve do danes.

Sociologija prava in pravice manjšin

Kaj je sociologija prava in kdo so njeni predstavniki?

Sociologija je ena najmlajših družboslovnih znanstvenih disciplin. Razvila se je v drugi polovici 19. stoletja. Obča sociologija se je posvetila preučevanju skupnih značilnosti družbenih odnosov, oblikam združevanja in kulturi (Igličar 2004, str. 11). Iz splošne sociologije so se postopoma razvile številne podzvrsti. Sociologijo prava bi najkrajše lahko definirali kot tisti del sociologije, ki se ukvarja predvsem s pravnimi odnosi, torej s tistimi dejanskimi družbenimi odnosi, v katere posegajo in jih sooblikujejo pravne norme. Sociologija prava mora izhajati iz spoznanj, ki jih daje obča sociološka teorija ter pri pojasnjevanju prava kot družbenega pojava uporablja sociološke metode (Ibid.).

Kot ključne klasike, ki so očetje sociologije prava lahko navedemo predvsem E. Ehrlicha, M. Webra, G. Gurvitcha, N. Luhmanna, J. Habermasa, Durkheima, Duguita, Iheringa in Hecka (Igličar v Žun 2014, str. 21).

Na slovenskem je bil začetnik sociologije prava Anton Žun, ki je bil po primarni izobrazbi pravnik, imel tudi odvetniško pisarno, a se je nato

zaščito v okviru slovenske manjšine, ki naj bi pripadala le Slovencem v Tržaški in Goriški pokrajini (Valentinčič 2012, str. 27).

preusmeril v sociologijo ter tudi bil eden od utemeljiteljev študija sociologije na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Nasledil ga je Jože Goričar, ki je v petdesetih letih prejšnjega stoletja predaval tako na filozofski kot pravni fakulteti v Ljubljani. Njegovo delo je nekaj časa nadaljeval Peter Jambrek, ki ima tako pravno kot sociološko izobrazbo. Zadnja desetletja pa je glavni teoretik in raziskovalec sociologije prava na slovenskem Albin Igličar, ki je na Pravni fakulteti v Ljubljani predmet Sociologija prava postavil in razvil v zdajšnji obliki ter je tudi avtor številnih publikacij s tega področja.

Na kratko si pogledjmo nekaj ključnih pogledov slovenskih raziskovalcev glede sociologije prava in s tem povezano tudi obče sociologije in ostalih socioloških podzvrsti.

Jambrek (1997, str. 71) poudarja, da »Sociologijo prava ne zanimajo samo pravne norme, ki so predmet pravnih znanosti, ampak družbeno ravnanje ljudi, na katero vplivajo pravo in politične ustanove kot dejavniki družbenega prisiljevanja in družbenih sprememb. /.../ Posebne sociologije imajo torej vse značilnosti sociologije nasploh. Njihovi problemi in predmeti, metoda in teorija so povsem sociološki. Njihova posebnost je v tem, da praviloma preučujejo le določen izsek ali pojav, ne pa družbe v celoti«. Opozarja, da si sociologija prava pomaga na primer z občo sociološko teorijo o družbenih spremembah in razvoju, o odločanju, vodenju in družbeni kontroli in družbeni moči (Id, str. 74).

Igličar (2009, str. 48) povzema Goričarja, da naj sociologija prava ugotovi, kako vpliva ustrezna globalna družba na pravo kot odvisno spremenljivko. Sledi tudi Žuru, ki je sociologijo prava razdelil na genetično (preučuje socialne izvore prava) in operacionalno (preučuje socialne učinke prava) (Ibid.). Poudarja, da mora sociologija prava analitično in ne strukturalno razčlenjevati pravo – to pomeni, da mora biti pri sociološkem vidiku prava ves čas v ospredju njegov realni in ne

idealni vidik (pri tem povzema Molnarja, str. 481). Gurvitcha pa navaja pri njegovi trditvi, da pravo vedno povezuje zahteve ene strani z dolžnostmi druge (Igličar 2009, str. 57). Povzema Goričarja (Igličar v Žun, 2014, str. 20, po Goričar 1968), da je pravo odvisna spremenljivka, družba pa neodvisna spremenljivka. Obča sociologija se je posvetila raziskovanju skupnih značilnosti družbenih odnosov, oblik združevanja in kulture pa se je posvetila obča sociologija (Ibid.). Poudarja, da mora sociologija prava izhajati iz spoznanj obče sociološke teorije ter uporabljati sociološke metode pri pojasnjevanju prava kot družbenega pojava (Id, str. 21, po Lukić 1975).

Isti avtor povzema Petersa (Igličar 2009, str. 382, po Peters 2007, str. 81) in pravi tudi, da imajo pravne norme v družbenem življenju dvojno funkcijo: sredstvo socialne kontrole (družbenega nadzora) in razreševanja konfliktov (zagotavlja določeno stabilnost, omogoča predvidljivost) in so dejavnik družbenih sprememb (inovacijska funkcija).

Začetnik preučevanja sociologije Žun (1964, str. 5) navaja, da je sociologija najbolj splošna znanost o družbi in kot takšna teoretična osnova vseh drugih družbenih znanosti. Ločuje, da obča sociologija preučuje socialne odnose, sociologija prava pa tisto področje socialnih odnosov, ki ga sestavljajo pravni odnosi (Žun 2014, str. 20). Posebej tudi opozarja, da sociologija prava ni isto kot sociološka teorija prava (sociologija prava je sociološka znanstvena disciplina, metem ko je sociološka teorija prava del pravne vede) (Žun 2014, str. 97).

Sociologija prava se ukvarja predvsem z vprašanji odnosa med pravom in državo, značilnostmi pravnih norm in načel, pravičnostjo, legitimnostjo oblasti, birokracijo, interesno podlago prava, političnimi strankami, civilno družbo, zakonodajnim postopkom ... Posebno pozornost pa je sociologija prava vedno posvečala ekonomskim determinantam prava – delu, lastninskim odnosom, razredom ...V naslednjem podpoglavju nas

bo zanimalo predvsem, ali se da iz teh širših kontekstov kakšne koncepte, načela in ugotovitve primerno uporabiti tudi pri vprašanjih urejanja pravnega statusa manjšin.

Sociologija prava in manjšinske pravice

Za začetek velja navesti kar Webra (1947, str. 152), ki pravi, da je moč enaka verjetnosti, da bo eden od osebkov določenega družbenega odnosa uveljavil svojo voljo kljub nasprotovanju drugega osebk, ne glede na sredstva, od katerih je odvisna ta verjetnost. To je zelo jasno izhodišče tudi za odnose manjšina / večina, kjer se jasno predpostavlja, da ima manjšina zelo omejeno družbeno moč in je torej odvisna od volje večine. Moč večine je torej potrebno pravno regulirati in tako omejiti, da onemogočimo, da bi večina zlorabila svojo prevlado nad manjšino.

Jambrek (1997, str. 159) navaja, da je odnos moči institucionaliziran, če ravnanje obeh strani določajo posebna pravila, če je torej družbeno pričakovan in pripoznan ter če se dogaja v okviru organiziranih skupin. /.../ Odnosi oblasti so torej pravni urejeni, sorazmerno trajni, njihovo izvršljivost pa zagotavljajo posebni državni organi. Jambrek (Id, 159-160) ponavljajoče odnose ločuje na simetrične (uravnotežene) in nesimetrične (neuravnotežene). Simetrični so, ko obe strani izmenoma ali skupaj odločata in izvršujeta odločitve, nesimetrični pa ko ena večkrat kot druga. V tem primeru ima ena nadrejen, druga pa podrejen položaj. A Jambrek poudarja, da če je razmerje sorazmerno trajno ima tudi podrejena stran vedno vsaj nekaj možnosti vplivati na nadrejeno stran.

Igličar (2009, str. 21) pa povzema nemško formalno in relacionistično sociologijo, ki deli družbene odnose na dve skupini: tiste, ki ljudi

povezujejo oz. približujejo (konjuktivni odnosi) in tiste, ki ljudi oddaljujejo (disjunktivni odnosi). Prva zajema odnose integracije (glavni tipi: socializacija, kooperacija, akomodacija in asimilacija), druga dezintegracije (tekmovalje, nasprotovanje in konflikt) – pravi, da se v dejanskem družbenem življenju v konkretnih odnosih med ljudmi omenjeni čisti tipi odnosov prepletajo.

Ob tem velja citirati tudi Dahla (1997, str. 12), ki pravi, da bosta brez zunanjih omejitev katerikoli posameznik ali skupina posameznikov tiranizirala druge. Ob tem citira Hamiltona: »Dajte vso oblast mnogim in zatirali bodo manjšino. Dajte vso oblast parim in zatirali bodo večino« (Ibid). Dahl (Id, str. 16 in 40) nadaljuje še, da »večine in manjšine ocenjujemo z istim merilom. Za objektivnost presoje netiranskosti vladajoče skupine ni ključna njena številčnost – netiranskost oz. tiranskost se presoja po tem, ali taka skupina vsiljuje grob poseg v »naravne pravice« državljanov ali ne«. Ob tem povzema Jeffersona ob njegovi prvi inavguraciji, da volja večine, čeprav vedno prevlada mora biti razumna, če naj prevlada. Zato Dahl tukaj (Id, str. 40) uvede koncepta absolutne suverenosti večine in absolutnih pravic manjšin. To pomeni, da v demokraciji oblast pripada večini (Dahl tukaj seveda misli politično večino, kot rezultat volitev, a v realnem življenju je tako tudi pri etničnih odnosih – večina prevlada), ki ima pravico do izvajanja obstali, a tudi manjšina ima svoje zagotovljene pravice (v političnem svetu do nadzora nad delom večine in predstavljanja svojih alternativ, pri etničnih odnosih pa vsaj do samoohranitve in razvoja svoje identitete), ki jih večina ne sme krniti.

Iz tega lahko torej že izpeljemo prvi povzetek, da so koncepti sociologije prava glede razdelitve družbene moči in oblasti aplikativni tudi na področje medetničnih odnosov. Čeprav večina prevladuje je jasno, da mora imeti tudi manjšina določen vpliv na večino, če so odnosi relativno

trajni. Seveda pa to ne daje ekskluzivnega odgovora kateri model manjšinskega varstva je edini pravilen. Iz tega izhajajo le načela, ki jim je potrebno slediti, dejanska aplikacija pa je potem stvar vsake družbe.

Posebej tega manjšinskega vprašanja se v svojem delu dotika Jambrek (1997, str. 183-184), ki pravi: »Večinsko (majoritetno) načelo ni niti samoumevno, niti edino možno. Večinski interes se že po definiciji ne more uveljaviti tedaj, če ima določen manjšinski interes pravico veta, če je torej priznan za tako pomembnega, da se nobeno manjšinsko stališče ne more preglasovati. Taka ureditev se uveljavlja v sodobnih družbah ne glede na njihov družbenoekonomski sistem kot sredstvo za varovanje etničnih, kulturnih in rasnih manjšin pred nasiljem skupine, ki je številčno močnejša in ki torej vedno znova lahko z večinskim načelom legitimira svojo voljo. Manjšinska pravica veta torej ne predpostavlja niti ne terja enotnosti interesov in ustreznega soglasja. Upošteva le dejstvo, da je ustrezna, na primer etnična skupina notranje tako povezana, da pomeni nekakšen interesni organizem, ki se v večinskem sistemu, katerega sestavni del je, lahko prilagaja le en bloc, ne pa različno od primera do primera«.

Kot že navedeno v drugem poglavju ima Slovenija tudi dejanski pravni manjšinski veto, ko predstavniki italijanske in madžarske narodne skupnosti lahko blokirajo sprejemanje vseh predpisov, ki se dotika zgolj njih. Je pa takšna ureditev zelo redka.

Zelo pomembno vprašanje, ki mu je sociologija prava v preteklosti posvetila veliko pozornosti je vprašanje družbenih konfliktov (sociologija prava se je tukaj sicer bolj kot z etničnimi razlogi ukvarjala z ekonomskimi, razrednimi in slojnimi razlogi za konflikte, a spet bomo

iskali relevantne aplikacije), ki je relevantno tudi za naše področje preučevanja.

Jambrek pri tem navaja Dahla (Jambrek 1997, str. 192, po Dahl 1971, str. 105): »Obstajajo torej konflikti, ki jih kompetitivni politični sistem le s težavo upravlja ali pa jih sploh ne more obvladovati. Katerikoli spor, zaradi katerega velik del prebivalstva države misli, da kak drug segment prebivalstva resno ogroža njegov način življenja ali njegove najvišje vrednote, ustvari krizo kompetitivnega sistema. Kakršenkoli bi že bil izid konflikta, zgodovinska dejstva dokazujejo, da sistem verjetno razpade v državljanski vojni ali pa se sprevrže v hegemonijo ali pa se zgodi oboje«. Ob tem opozarja tudi (Id, str. 193, po Dahl 1971, str. 115-116), da če je država razdeljena na večinsko in manjšinsko subkulturo, potem so pripadniki večine manj motivirani popuščati manjšini, ker lahko vedno sami oblikujejo večinsko koalicijo. Pripadniki manjšine pa zato ne vidijo možnosti, da bi se osvobodili izpod politične nadvlade večine; torej tudi nje le malo spodbuja k popuščanju.

Žur (2014, str. 109) kot pomembnejše oblike socialnih konfliktov navaja razredne konflikte, konflikte družbenih vlog, statusne konflikte, slojne konflikte, industrijske konflikte. V širši okvir socialnih konfliktov pa bi lahko uvrstili tudi nacionalne in meddržavne konflikte. Pravi, da bi se morala sociologija prava ukvarjati predvsem s konfliktom med pravno normo in socialnim dejstvom (Id, str. 110).

Naloga prava je torej, da formalizira takšne odnose, ki vsem skupnostim nudijo vsaj minimalen občutek samoizpolnitve ter možnosti življenja po njihovih željah. Tako Jambrek (2007, str. 319) trdi: »Koristi dveh oseb ali skupin so nasprotni, nezdružljivi, neskladni, protislovni tedaj, če eden lahko uveljavlja svoje interese oz. zadovolji svojo potrebo ali frustracijo le na račun drugega«. Cilj pravične pravne regulative pa je seveda, da temu ni tako, ampak ravno obratno. Zanesljivo merilo demokratične

legitimnosti prava je sorazmerno število ljudi, ki imajo pozitiven odnos do pravnih norm, ki se torej strinjajo in soglašajo s pravno predvidenimi vzorci ravnanja (Id, str. 217). Jambrek (Id, str. 216) nadalje še pravi, da je »osnovno merilo avtonomnosti (neodtujenosti) in demokratičnosti prava po našem mnenju intimno prepričanje ljudi, da so njihove življenjske koristi istovetne s cilji, ki jih zasleduje pravno pravilo, da je torej ravnanje, ki ga pričakuje in zahteva pravo, tudi z njihovega osebnega vidika razumno in pravično«.

Razlog za konflikte so seveda navzkrižja interesov. Igličar (2009, str. 52) izhaja iz pravičnosti, ki naj bo podlaga za urejanje družbenih odnosov. Po Erlichu povzema, da naj juristi pri oblikovanju pravnih načel poskušajo uveljaviti najprej skupne družbene interese (Ibid.). Kot konflikte Igličar (Id, str. 214) definira s sociološko teorijo takšne napetosti v družbenih odnosih, ki ob sprostitvi privedejo do spremembe v družbeni strukturi. Kolikor do takšnih napetosti vodijo različni interesi udeležencev konflikta, lahko govorimo o interesnem konfliktu. Ob tem Igličar (Ibid.) ločuje objektivni interes konfliktov (uresničenje enega interesa je mogoče le na škodo drugega interesa) in subjektivni interes konfliktov (ko je nekdo prepričan, da obstaja objektivno nasprotje v interesih).

Isti avtor navaja tri načine reševanja konfliktov (Igličar 2009, str. 216):

- Dominacija: en interes popolnoma prevlada nad drugimi;
- Reorientacija: ponujajo se alternativne poti za uresničevanje interesov, ki se ne morejo uveljaviti na običajen način;
- Kompromis: delna uveljavitev vseh interesov ki so v konfliktu – ne more potekati brez dogovarjanja in sporazumevanja.

Sociologija je osrednjo pozornost namenjala predvsem razrednim konfliktom ter ostalim konfliktom, ki izhajajo iz ekonomskih odnosov.

Osrednji teoretik tega je bil Karl Marx, katerega delo so kasneje dopolnjevali številni tudi zelo znani sociologi. Zelo prisotno je bilo prepričanje, da so (potencialni) ekonomski konflikti osrednja težava naše družbe in da če se reši ekonomsko vprašanje, bo avtomatično rešeno tudi narodno vprašanje. Danes lahko z gotovostjo postavimo trditev, da je bilo takšno razmišljanje vsaj pomanjkljivo, če ne napačno. Narodna vprašanja so še naprej izjemno aktualna (že večkrat omenjena integracija priseljencev, pa tudi sobivanje v večnacionalnih državah – npr. Bosna in Hercegovina, kakor tudi težje po samostojnosti nekaterih narodov – npr. Škotska, Katalonija ...). Tudi v državah, ki so se v preteklosti z drugačnim družbenim sistemom lotile reševanja ekonomskih vprašanj (bivše komunistične države) nikakor niso rešile narodnega vprašanja, ampak je bilo to neprestano aktualno, po demokratizaciji pa se je še zelo razplamtelo (npr. BiH, Kosovo, Makedonija, Čečenija, Ukrajina, Abhazija, Južna Osetija, Gorski Karabah, baltske države ...).

Sociološki opus s področja medetničnih konfliktov nikakor ni tako obsežen kot za področje razrednih in ostalih ekonomskih konfliktov. A opazimo lahko, da gre za zelo podobne koncepte, le razlogi za konflikte so različni, mehanika dogajanja pa zelo sorodna. Zato lahko iz analize razrednih konfliktov najdemo veliko načelnih usmeritev tudi za upravljanje medetničnih konfliktov. Določene podrobnosti, kolikor je mogoče na tem omejenem prostoru, so bile prikazane z gornjo analizo nekaterih konceptov slovenskih in tujih sociologov prava.

Pri medetničnih odnosih pa je potrebno pri vseh pravnih regulacijah izhajati iz zapletenosti in večplastnosti identitet. Prav identitete namreč predstavljajo osnovo za medetnične odnose in potencialne konflikte. Prav vprašanje identitete je zaradi tako izrazite individualnosti, ki se sicer nato pretaka še v kolektivne identitete težko pravno zamejiti.

Tišljar (v Naterer in Fištravec 2012, str: 12) pravi, da »svojemu narodu lahko pripadamo z različno intenzivnostjo. Nekdo, ki je šele prišel v državo, od drugod, ali majhen otrok, ki še ni dolgo deležen nacionalne vzgoje, bo sicer sprejel nekaj nacionalnega prepričanja (drugače bi moral oditi), vendar prepričanje ne bo zelo intenzivno. Ta oseba te identitete ne razume dobro ali pa se zaveda, da je imela prej neko drugo identiteto (in jo še ima) in ne ve, katera je pomembnejša ...Ta oseba ima slabo razvito nacionalno identiteto, tu bo pripravljena živeti in brezpogojno žrtvovati nekaj svojega časa, kaj več pa ne. Nekdo drug, ki že dolgo časa živi znotraj svojega naroda in je vzgojen v duhu narodne identitete (šola, zgodovina, književnost, vrednote ...), bo že čutil ljubezen do svojega naroda in bil ponosen nanj«.

Ob tem poudarja tudi, da z vključevanjem v nove skupine identitet starih zapuščenih skupin ne izgubimo, čeprav stopnja pripadnosti nekoliko slabi. Normalno je, da že obstoječim identitetam dodajamo nove. Z dodajanjem nove se ne izenačujejo stare. Primarni znak identitete je jezik, ki ima dve enakovredni osnovni funkciji: sporazumevalno in identitetno. Ko sta ti funkciji v spopadu, je pomembnejša identitetna (pogosto namerno govorimo svoj manjšinski jezik, čeprav vemo, da nas ne razumejo, kar naš namen ni komuniciranje, ampak izražanje svoje identitete). Nova identiteta nujno zahteva nov identitetni jezik, ki je različen od vseh ostalih. Če gre za identiteto skupine, ki je sestavljena iz več različnih podskupin, mora biti ta jezik nevtralen. Ta jezik bo izražal novo pripadnost. Ta jezik morajo pripadniki nove skupnosti sprejeti na nivoju čustev (ne samo razumsko) in ga imeti za svojega (Id, str.. 35).

Vprašanja identitet in medetničnih odnosov so aktualna že skozi vso novejšo zgodovino. V sodobnem času je najbolj pereče vprašanje razvitih zahodnih držav uspešna integracija priseljencev v njihove družbe. Izkazalo se je, da so vse države to vprašanje v preteklosti močno podcenile in so

se zdaj znašle z velikim deležem priseljenskega prebivalstva v njihovih družbah. Ta delež je že tako velik in da se ga ne da več ignorirati in ni obvladljiv, saj poskusi integracije nikakor niso bili uspešni. Haralambos in Holborn (2001, str. 681) glede tega vprašanja navajata Castelsa in Millerja, ki trdita, da zdaj mnoge države nimajo druge izbire, kot da se sprijaznijo z obstojem raznolikosti etničnih skupin znotraj svojih državnih meja. Marginalizacija in izolacija etničnih skupin je le prispevala h krepitvi njihove etnične identitete in njihova kultura je za je za nekatere manjšine postala mehanizem odpora. To pomeni, da bi kulturne in jezikovne razlike obstajale še cele generacijo, tudi če bi se resno trudili odpraviti vse oblike diskriminacije in rasizma.

Vpliven pristop v raziskovanju odnosov med etničnimi skupinami, model imigrant – gostitelj, ki je odnose skušal obravnavati kot odnose med dominantno »gostiteljsko« družbo in majhno imigrantsko skupino, se danes izkazuje kot zelo pomanjkljiv in neuspešen. Ta model je prevzel optimističen pogled. Ti sociologi so menili, da se bodo imigranti privadili na način življenja v gostiteljski družbi in se vanjo asimilirali. Konflikti naj bi se sčasoma umirili ali celo izginili. To je zelo podobno funkcionalističnemu pogledu na družbo. Ti sociologi menijo, da sta za gostiteljsko družbo značilna osnovni konsenz in skupna kultura. Imigranti naj bi to začasno zmotili, a družba naj bi se postopoma privadila nanje in imigranti pa naj bi se družbi bolj prilagodili, kot naj bi se družba prilagodila njim (Haralambos in Holborn 2001, str. 674) Težava je nastala, ker do tega predvidenega osnovnega konsenza in skupne kulture ni prišlo.

Igličar (2009, str. 23-24) pravi, da se »pri odnosih asimilacije odpravljajo razlike v kulturah med različnimi velikimi družbenimi skupinami. Najbolj pogosto potekajo asimilacijski procesi med pripadniki različnih narodov tako, da se izenačujejo vrednote in celotni način življenja (kultura v

najširšem pomenu besede). Kadar ti procesi potekajo prostovoljno, to vodi v družbeni integracijo ter globalizacijo. Tako se širi obseg globalnih družb, kar je nujno spremljano z ustreznimi pravnimi podlagami (npr. ustanovitvene pogodbe EU). Pravne norme pri teh procesih torej integracijo bodisi omogočajo in pospešujejo (npr. norma slo ustave o prenosu izvrševanja dela suverenih pravic na institucije EU), kadar poteka prostovoljno, bodisi preprečujejo nasilne asimilacijske procese (npr. Zakon o tujcih, Zakon o samoupravnih narodnih skupnostih, Zakon o romski skupnosti v RS ...)«.

Namen zgornje predstavitve je bil predvsem opozoriti na dejstvo, da Slovenija ne spremlja resno razvoja identifikacij priseljencev in njihovih potomcev v državi. Za spreminjanje pravnih ureditev je najprej potrebno podrobno poznavanje dejanske situacije. Za neavtohotne manjšine v Sloveniji ni dejansko znano, kako sami ocenjujejo svojo integracijo v slovensko družbo in kakšna ta dejansko je, kako so se poistovetili s slovensko državo, kakšen odnos imajo do jezika in kulture ter predvsem kako ohranjajo svojo izvirno identiteto, kako se te identifikacije spreminjajo skozi čas in med generacijami. V resnici niti ni povsem jasno, ali gre pri teh narodnih skupnostih tudi za dejanske politične skupnosti (kot npr. Slovenci v Argentini, kjer se narodna zavest skozi generacije le minimalno spreminja in čutijo še zelo močne povezave do izvirne domovine), ali za že precej asimilirane skupnosti, ki ohranjajo le še določene kulturne posebnosti (kot npr. Slovenci v Franciji, kjer posamezniki slovenskega izvora, od druge generacije dalje, praktično niso več nosilci slovenske narodne zavesti ter do Slovenije ne gojijo intenzivnih čustev, ampak so že precej asimilirani v francosko družbo, ohranjajo le še zavedanje o izvoru njihovih prednikov).

Vprašanje podelitve posebnih kolektivnih pravic pripadnikom narodov iz drugih republik nekdanje Jugoslavije je v Sloveniji že zelo dolgo aktualno

vprašanje in bo brez dvoma tudi v prihodnje. Poleg organizacij omenjenih narodov so se v zvezi s tem že oglasili tudi na mednarodnem parketu (npr. ECRI), v novejšem članu pa takšna reforma vse več zagovornikov dobiva tudi med prepoznavnimi slovenskimi javnimi osebnostmi (npr. sicer zelo sporen, a vpliven mislec v pravni in politični sferi Ciril Ribičič se je v zadnjem času vsaj dvakrat javno zavzel za to – prvič v juniju na konferenci Svetovnega slovenskega kongresa, kjer je spremembo ustave v tej smeri označil kot eno najpomembnejših vprašanj v današnji Sloveniji, drugič pa kot avtor gostujočega peresa v dnevnem časopisu Delo 17. julija letos.

Sklep

Iz navedenega lahko torej zaključimo, da sociologija prava nikakor ne more ponuditi odgovora, kakšna ureditev manjšinskih pravic bi bila edina prava, lahko pa z analogijo na druga področja, s katerimi se je sociologija prava bolj intenzivno ukvarjala izluščimo določena jasna načela katerim konceptom mora zakonodajalec slediti, če so njegov cilj dobri medetnični odnosi.

Dejstvo je, da Slovenija ni etnično homogena družba, upravljanje različnosti bo torej vedno predstavljalo izziv. Pri dilemah o spremembah ustave, ki naj se jo že pregovorno spreminja s tresočo roko, bo potrebno pazljivo preučiti dejstvo, da je podeljevanje posebnih kolektivnih manjšinskih pravic narodnim skupnostim zelo vezano na teritorialno načelo (npr. dvojezični javni napisi, jezik manjšine priznan kot uradni jezik, različni modeli manjšinskih šol, zagotovljeno politično predstavništvo na lokalni ravni ...) in bi bile torej neizpolnljive za

manjšine, ki niso strnjeno naseljene. Postavlja se vprašanje, ali je mogoče obe vrsti narodnih manjšin formalno izenačiti, po obsegu pravic pa ne. V kolikor bi to ocenili kot neprimerno je še posebej potrebno upoštevati dejstvo, da pri manjšinskem pravu (enako kot v pravu nasploh) velja načelo nezmanjševanja že pridobljenih pravic. Države, ki tradicionalno naseljenim manjšinam priznavajo širok krog pravic, kot to velja tudi za Slovenijo, so torej pri reformi manjšinskega prava še bolj omejene. Širjenje posebnih kolektivnih manjšinskih pravic na manjšine, ki ne zadostujejo teritorialnemu načelu strnjene in omejene poselitve, pa bi nujno odprlo tudi vprašanje spremembe zagotovljenih pravic tradicionalnih manjšin. To pa bi zagotovo izzvalo nezadovoljstvo in proteste tistih manjšin, ki te pravice uživajo, kot tudi mednarodne skupnosti (ali vsaj Italije in Madžarske).

Postavlja se tudi vprašanje, ali nepriznavanje posebnih kolektivnih pravic lahko enačimo z etnično diskriminacijo. Prebivalci neslovenskega etničnega izvora so bili že v preteklosti in so tudi danes še izvoljeni na najvišje politične funkcije v državi na lokalnem in nacionalnem nivoju (poslanci, ministri, župani, občinski svetniki), zasedajo najvišje menedžerske funkcije v gospodarstvu, visoke akademske pozicije, najbolje pa so zastopani v kulturni sferi, kjer jim je tudi široko odprt prostor za ustvarjanje, ki je eksplicitno povezano z njihovim etničnim izvorom in življenjem kot pripadnikov etnične manjšine v Sloveniji (glasba, film, televizija, knjige, gledališče). Država in lokalne skupnosti vedno finančno podpirajo tudi različne programe, ki pomagajo pri integraciji priseljencev in njihovih potomcev ter programe, ki spodbujajo njihovo umetniško ustvarjanje. Ocenimo torej lahko, da neprisotnost etničnih skupin iz območja nekdanje Jugoslavije v slovenski zakonodaji ni posledica nestrpnosti do tega dela prebivalstva, ampak je zgolj posledica specifične zgodovinske in družbene situacije, v kateri se je Slovenija znašla ob demokratizaciji, osamosvojitvi in prizadevanjih za mednarodno

priznanje, ko se je odločila na pravnem nivoju za posebno zaščitno treh skupnosti ter splošno zaščito ostalih.

V kolikor bi se odločili spremeniti ustavna določila o varstvu narodnih manjšin obstaja več možnosti, na kakšen način bi lahko to udejanjili. Glede na pogojenost nekaterih manjšinskih pravic z načelom strnjene in omejene teritorialne naselitve bi bilo vključevanje novih manjšin v 65. člen, ki določa pravice Madžarov in Italijanov problematično. Ustreznejše bi bilo za 65. členom dodati nov člen. Pri tem bi se pojavilo vprašanje, ali naj se nove ustavno priznane narodne manjšine poimensko navede¹³, ali naj se člen oblikuje splošno, brez navedbe poimenovanj, kar bi pustilo vrata odprta za lažje uvajanje tudi novih narodnih manjšin, v kolikor bi se zaradi migracijskih procesov v prihodnosti pokazala ta potreba. Pretresti je potrebno tudi vprašanje, ali je sprememba ustave dejansko potrebna, ali zdajšnji členi 62.-64. zadostujejo in se, v kolikor bi se za to pojavila potreba, na tej podlagi lahko sprejelo povsem ustrezno zakonodajo, ki bi se dotikala teh narodnih manjšin.

Igličar (2009, str. 293) z vidika sociologije prava ustave sodobni držav definira kot v pravnem smislu najvišji splošni pravni akt v državi, v političnem smislu postavlja ustava temelje demokracije, v splošnem družbenem (sociološkem) smislu pa ustava spada med homeostatične mehanizme, ki zagotavljajo družbeno stabilnost. Ustavo opredeljuje kot najpomembnejše stičišče politike in prava, nastopa kot najbolj političen element v pravu in najbolj pravni element v politiki. Iz tega torej jasno izhaja, da spreminjanje ustave s preglasovanjem (pa čeprav je v državnem zboru potrebna dvotretjinska večina) ni modro dejanje, ampak je v tako pomembnih zadevah potrebno iskati družbeni konsenz. Tudi pri

¹³ Kot je bilo npr. predlagano v Javni pobudi iz leta 2003, ki jo je predlagala Koordinacija Zvez in kulturnih društev konstitutivnih narodov in narodnost razpadle SFRJ v Republiki Sloveniji.

vprašanjih o reformi manjšinskih pravic v Sloveniji bo potrebno upoštevati tako pravice manjšin, kot njihove legitimne interese, kot dojemanje problematike s strani večinskega prebivalstva ter predvsem upoštevajoč kriterij normalnega delovanja države.

Viri in literatura

Bešter Romana, Integracija in model integracijske politike. V: Komar Miran (ur.), Priseljenci. Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, 2007.

Bös Mathias, Reconceptualizing Modes of Belonging: Advancements in the Sociology of Ethnicity and Multiculturalism. V: Genov Nikolai, Advances in Sociological Knowledge – Over half a Century. VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden, 2004.

Capotorti Francesco, Study on the Rights of Persons belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities. New York, United Nations, 1979.

Dahl Robert A., Polyarchy. Yale University Press, New Haven, 1971.

Dahl Robert A., Uvod v teorijo demokracije. Krtina, Ljubljana, 1997.

Deklaracija Republike Slovenije o položaju narodnih skupnosti pripadnikov narodov nekdanje SFRJ v Republiki Sloveniji, Ur.l. RS, št. 7/2011.

Dekleva Bojan in Razpotnik Špela, Čefurji so bili rojeni tu. Pedagoška fakulteta in Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti, Ljubljana, 2002.

Genov Nikolai, Comparing Patterns of Interethnic Integration. V: Genov Nikolai, Interethnic Integration in five European Societies, Kramer, Hamburg, 2008.

Goričar Jože, Pravna veda in sociologija prava. Sodobnost 16(1), Ljubljana, 1968.

Haralambos Michael in Holborn Martin, Sociologija. Teme in pogledi. DZS, Ljubljana, 2001.

Igličar Albin, Pogledi sociologije prava. GV založba, Ljubljana, 2009.

Igličar Albin, Prof. dr. Anton Žun na začetkih sociologije prava v Sloveniji. V: Žun Anton, Sociologija prava – Sociologija – Politična sociologija. Izbrani spisi s spremnimi besedili. Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Ljubljana 2014.

Igličar Albin, Sociologija prava. Pravna fakulteta in Cankarjeva založba, Ljubljana, 2004.

Izjava o dobrih namenih, Ur. l. RS, št. 44/1990.

Jambrek Peter, Uvod v sociologijo. DZS, Ljubljana, 1997.

Kržišnik-Bukić Vera, Narodnomanjšinsko vprašanje v Sloveniji po razpadu Jugoslavije: O družbeni upravičenosti priznanja statusa narodnih manjšin Albancem, Bošnjakom, Črnogorcem, Hrvatom, Makedoncem in Srbom v Republiki Sloveniji s predlogi za urejanje njihovega narodnomanjšinskega položaja. Razprave in gradivo, št. 56-57, 2008, str. 120-156.

Lukić Radomir, Sociološki metod u pravu. V: Zbirka radova Pravnog fakuleta v Splitu, XII: 11-25, Sveučilište (Pravni fakultet), Split, 1975.

Medvešček Mojca in Hafner-Fink Mitja, v: Komac Miran in Medvešček Mojca (ur), Percepcije slovenske integracijske politike. Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, 2005.

Molnar Aleksandar, Društvo in pravo. Visio Mundi Press, Novi Sad.

Peters Guy B., Institucionalna teorija u političkoj znanosti, Novi institucionalizam. Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 2007.

Statistični urad Republike Slovenije, Popisi.

Temeljna ustavna listina o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije, Ur.l. RS št. 1/1991.

Tišljar Zlatko, Identitete. V: Naterer Andrej in Fištravec Andrej, Subkulture. Identiteta, etničnost, nacionalnost. Subkulturni azil Maribor, Maribor, 2012.

Ustava Republike Slovenije, Ur. l. RS št. 33/1991.

Zakon o romski skupnosti v Republiki Sloveniji, Ur. l. RS, št. 33/2007.

Žun Anton, Sociologija. Izbor odlomkov. Mladinska knjiga, Ljubljana, 1964.

Žun Anton, Sociologija prava – Sociologija – Politična sociologija. Izbrani spisi s spremnimi besedili. Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Ljubljana 2014

Weber Max, The theory of social and economic organization. The Free Press, New York, 1947.